

Диба М.І.,

доктор економічних наук, професор,
декан кредитно-економічного факультету
ДВНЗ “Київський національний
економічний університет
імені Вадима Гетьмана”

Іващенко Ю.В.,

аспірант кафедри банківського менеджменту
ДВНЗ “Київський національний
економічний університет
імені Вадима Гетьмана”

ОРГАНІЗАЦІЙНИЙ ПІДХІД ДО ВИЗНАЧЕННЯ Й ПОГАШЕННЯ ДЕБІТОРСЬКОЇ ЗАБОРГОВАНОСТІ В УКРАЇНІ

Досліджено причини невчасного визначення й погашення дебіторської заборгованості в Україні. Описано напрями й інструменти управління дебіторською заборгованістю суб'єктів господарювання. Проілюстровано закономірності впливу дебіторської заборгованості на економіку держави. Запропоновано шляхи стабілізації економіки. Обґрунтовано необхідність створення розрахунково-боргового центру України.

The article examines the causes of late detection and repayment of debt in Ukraine. It describes directions and tools of managing the accounts receivable from entities. It illustrates the patterns of influence of accounts receivable on the economy of the state. It specifies the stabilization path for the economy. It justifies the necessity of creation of Debt Settlement Center of Ukraine.

Ключові слова: дебіторська заборгованість, методи погашення, розрахунковий центр, дебітор, вексель, економіка.

Світова фінансова криза 2008—2009 рр. є кризою платежів. Проявляється вона як системна дебіторська заборгованість у всіх сферах економіки, включаючи банківську. Отже, щоб успішно подолати кризу, передусім слід вирішити питання щодо вчасного визначення й погашення дебіторської заборгованості. Все інше не матиме сенсу, оскільки долатиметься не сама фінансова криза, а її наслідки. Це спричинятиме призупинення випуску продукції та послуг виробниками, невиконання зобов'язань постачальниками, затягування строків здійснення платіжних операцій банками, неврахування фінансових можливостей покупцями тощо.

Що ж перешкоджає вчасному визначенню й погашенню дебіторської заборгованості безпосередньо в Україні?

Ставши на переважно ринковий шлях суспільного розвитку, Україна успадкувала інституційну структуру місцевих і центральних органів влади, які забезпечували функціонування адміністративно-командної економіки.

Країна втратила планово-адміністративні можливості концентрації ресурсів, регулювання грошових потоків, протидіяння розбалансуванню виробництва і

© Диба М.І., Іващенко Ю.В., 2011

планування результатів економіки та не набула ринкових переваг у частині сприяння підприємництву, конкуренції, мінімізації витрат, високому рівню технологій і протидіяння монополізації ринку, адмініструванню цін та економічній корупції. Не набула вона й ринкових переваг суспільного відтворення, до того ж прирекла себе на постійну боротьбу планово-адміністративних і ринкових суперечностей.

Суб'єктам господарювання нічого не залишалось, як діяти на власний розсуд. За цих умов життя в борг стало комфортним, чому значною мірою сприяла й нечіткість визначення такого поняття, як “дебіторська заборгованість”.

Аналіз наукової літератури показав, що цей термін вітчизняні та зарубіжні вчені тлумачать по-різному.

Так, А. Загородній під дебіторською заборгованістю розуміє суми фінансових зобов'язань чи грошового боргу, що підлягають погашенню¹, С. Голов — фінансові активи, що є контрактним правом однієї сторони отримати гроші й узгоджується з відповідним зобов'язанням іншої сторони², Д. Стоун — суми боргу, що їх винні підприємству юридичні або фізичні особи та які виникли в результаті господарських взаємовідносин із ними³, Т. Момот — безпроцентну позику контрагентам⁴, О. Крайник — форму відстрочки платежу на підставі неформальної або формальної угоди між контрагентами⁵, В. Белозерцев — грошове вираження результату вимушеної або заздалегідь запланованої господарсько-економічної операції кредитного характеру з контрагентами (юридичними чи фізичними особами), що мала місце в минулому та борг за неї може бути достовірно визначений, узгоджений із контрагентом і сплачений підприємству в майбутньому, а в поточний момент відображений у балансі підприємства як актив⁶, Г. Кірейцев — складову оборотного капіталу, яка є комплексом вимог до фізичних чи юридичних осіб щодо оплати товарів, продукції, послуг⁷, Є. Дубровська — неоплачені юридичними та фізичними особами товари (роботи, послуги) та/або вилучені кошти з кругообігу підприємства, які мають документальне підтвердження, що надає право на отримання боргу у вигляді грошових коштів, їх еквівалентів або інших

¹ Загородній А.Г., Вознюк Г.Л., Смовженко Т.С. Фінансовий словник. — 4-те вид., випр. і доп. — К.: Знання; КОО; Л.: Вид-во Львів. банківського ін-ту НБУ, 2002. — 566 с.

² Голов С.Ф., Костюшенко В.М. Бухгалтерський облік за міжнародними стандартами: приклади та коментарії: Практ. посіб. — К.: Лібра, 2001. — 670 с.

³ Стоун Д., Хитчинг К. Бухгалтерський учет и финансовый анализ / Пер. с англ. Ю.А. Огибин, Г.А. Огибив. — М.: Сирин, 1998. — 302 с.

⁴ Момот Т. Управление дебиторской задолженностью предприятия // Бизнес-информ. — 2003. — № 11–12. — С. 97–99.

⁵ Крайник О.П., Клепикова З.В. Фінансовий менеджмент: Навч. посіб. — Львів. держ. ун-тет “Львівська політехніка”; К: Декор, 2001. — 260 с.

⁶ Белозерцев В. Щодо товарного кредиту та дебіторської заборгованості на підприємстві // Економіст. — Фірма “Колегіум”. — 2009. — № 11. — С. 23–28.

⁷ Фінансовий менеджмент: Навч. посіб. / За ред. Г.Г. Кірейцева. — К.: ЦУЛ, 2002. — 469 с.

активів⁸, а згідно з П(С)БО 10 — це сума заборгованості дебіторів підприємству на певну дату⁹.

Задля справедливості наведемо й дещо інші трактування поняття дебіторської заборгованості. Так, І. Бланк під дебіторською заборгованістю розуміє кількісні результати, що виникають внаслідок реалізації кредитної політики підприємства¹⁰, Е. Барт — терміни обліку¹¹.

Та якими б різними не були трактування цього терміна, під дебіторською заборгованістю завжди розумівся грошовий борг, що підлягає погашенню.

Чому ж тоді на практиці дебіторською заборгованістю вважається лише грошовий борг за отримані й несплачені товари, роботи і послуги? А хіба несплачений кредит чи державний борг не є грошовим? Чи може ці види грошового боргу не впливають на поширення фінансової кризи, яка є результатом невчасного визначення й погашення дебіторської заборгованості?

Отже, дебіторською заборгованістю є грошовий борг не лише підприємств, а й банків і держави.

Дебіторську заборгованість як грошовий борг, що підлягає погашенню, поділяють на поточну, сумнівну й безнадійну.

Під *поточною* дебіторською заборгованістю розуміють суму боргу юридичної або фізичної особи певним підприємству, установі чи організації з терміном погашення до одного року, що виникла в результаті їхніх господарських взаємовідносин; під *сумівною* — поточну дебіторську заборгованість, стосовно якої не існує впевненості щодо її погашення боржником у визначений термін; під *безнадійною* — поточну дебіторську заборгованість, стосовно якої існує впевненість в її неповерненні боржником або щодо якої минув строк позовної давності¹².

П(С)БО 13 визначає дебіторську заборгованість як не призначений для перепродажу грошовий борг, що виникає внаслідок надання коштів, продажу інших активів, робіт, послуг боржникові й не є фінансовим активом¹³. Це трактування породжує колізію дебіторської заборгованості і грошових коштів та їхніх еквівалентів, контрактів, що надають право отримати грошові кошти або інший фінансовий актив від іншого підприємства, контрактів, що надають право обмінятися фінансовими інструментами з іншим підприємством на потенційно вигідних умовах та

⁸ Дубровська Є.В. Дослідження сутності поняття “дебіторська заборгованість” // Вісник Сумського державного університету. — 2009. — № 2. — С. 202—205 (Сер.: “Економіка”).

⁹ П(С)БО 10 “Дебіторська заборгованість”, затв. наказом Міністерства фінансів України від 08.10.1999 № 237: [Електр. ресурс]. — <http://portal.rada.gov.ua/>

¹⁰ Бланк І.А. Финансовый менеджмент. — 2-е изд., перераб. и доп. — К.: Эльга; Ника-центр, 2004. — 656 с.

¹¹ Барт Э. Руководство по кредитному менеджменту. — М., 1994. — 400 с.

¹² П(С)БО 10 “Дебіторська заборгованість”, затв. наказом Міністерства фінансів України від 08.10.1999 № 237: [Електр. ресурс]. — <http://portal.rada.gov.ua/>

¹³ П(С)БО 13 “Фінансові інструменти”, затв. наказом Міністерства фінансів України від 30.11.2001 № 559: [Електр. ресурс]. — <http://portal.rada.gov.ua/>

інструментами власного капіталу іншого підприємства, які сукупно становлять фінансовий актив. Сутність цієї колізії полягає в такому:

1) відповідно до ст. 14 Закону України “Про цінні папери та фондовий ринок”¹⁴ посвідченням грошового боргу є вексель — цінний папір, який посвідчує безумовне грошове зобов’язання векселедавця або його наказ третій особі сплатити після настання строку платежу визначену суму власнику векселя (векселедержателю). Водночас ст. 4 цього Закону відносить вексель до платіжних документів, що зводить його у ранг фінансового активу і свідчить про абсурдність відділення форми грошового боргу від його змісту. Інакше кажучи, як не існує форми без змісту, а змісту без форми, так не існує й дебіторської заборгованості поза межами фінансового активу;

2) згідно зі ст. 14 Податкового кодексу України¹⁵ — цінні папери є товаром, що призначений для продажу. Отже, трактувати дебіторську заборгованість як грошовий борг, не призначений для перепродажу, щонайменше некоректно. Щоб якось згладити цю ситуацію, визначену контрактом дебіторську заборгованість іменують майновою вимогою до інших осіб, тобто дебіторською заборгованістю, включеною до складу майна підприємства.

Включена до складу майна дебіторська заборгованість є капіталом, що переходить у власність підприємства, — або в момент повернення до нього виручених за неї коштів, або на підставі юридичного права, у т. ч. права на володіння власним капіталом чи залученими коштами інших осіб. Це свідчить про те, що капіталом є лише та дебіторська заборгованість, щодо якої існує імовірність достовірного визначення суми й отримання коштів від дебітора.

Дебіторську заборгованість інвентаризують бухгалтерським методом обліку подій, що вже відбулися. І хоча серед інвентаризованої є сумнівна й безнадійна дебіторська заборгованість, превентивні заходи щодо погашення виниклої й майбутньої дебіторської заборгованості не розглядаються. Управління дебіторською заборгованістю зводиться до формування звітів поточної діяльності й відображення в балансі підприємства операцій, у результаті яких виникає ця заборгованість. У ліпшому разі результати інвентаризації сум дебіторської заборгованості, які мали місце в минулі періоди, екстраполюються на майбутні періоди. При цьому основним критерієм слугує лише достовірність обліку дебіторської заборгованості й точність обчислення її тренду.

Оскільки від суми дебіторської заборгованості залежать рівень ліквідності активів та фінансова платоспроможність підприємства, ефективнішим вбачається управлінський метод її аналізу й оцінки. За цим методом дебіторська заборгованість розглядається як об’єкт минулих, теперішніх і майбутніх періодів.

¹⁴ Про цінні папери та фондовий ринок: Закон України від 23.02.2006 № 3480-IV // ВВР. — 2006. — № 31. — Ст. 268.

¹⁵ Податковий кодекс України від 02.12.2010 № 2755-VI // ВВР. — 2011. — № 13—14, 15—16, 17. — Ст. 112.

Головним завданням управлінського методу аналізу й оцінки дебіторської заборгованості є мінімізація строків інкасації боргу. Якщо його не розв'язати, дебіторська заборгованість знецінюється. Це стосується й дебіторської заборгованості в іноземній валюті, ризик несплати якої, через нестабільність валютного курсу гривні в період фінансових криз, узагалі виходить за межі розрахункових норм.

Нерозв'язання урядом цього завдання в період фінансової кризи 2008—2009 рр. підвело країну до межі банкрутства. Але гіршим є те, що відбулася трансформація сум поточної й сумнівної дебіторської заборгованості в безнадійну. Отже, без відновлення статус-кво цієї дебіторської заборгованості в найближчі періоди (яким би це не було обтяжливим для державної скарбниці) Україні фінансову скруту не подолати.

Одним із методів традиційного погашення дебіторської заборгованості є також її рефінансування — переведення в інші оборотні активи, спонтанне фінансування, факторинг і форфейтинг як форма трансформації комерційного кредиту в банківський. Для цього здійснюється також диверсифікація дебіторів за: результатами всебічного оцінювання фінансового стану, платоспроможності, репутації й терміну функціонування; формами забезпечення повернення боргу; лімітом дебіторської заборгованості; наявністю договору аутсорсінгу на погашення дебіторської заборгованості факторинговими чи колекторськими компаніями.

Разом із тим якими б ефективними не були традиційні методи погашення дебіторської заборгованості, фінансово-економічну кризу простим впливом на дебіторів не подолати. Необхідне урядове рішення щодо створення державного розрахунково-боргового центру (*дали* — розрахунковий центр) й передачі йому таких функцій: систематичний моніторинг кількісних та якісних характеристик дебіторської заборгованості; визначення наявних і потенційних сум із погашення заборгованості; розробка принципів і методів підготовки й реалізації управлінських рішень із погашення простроченої дебіторської заборгованості; оцінка ризиків погашення дебіторської заборгованості окремими дебіторами; діагностування потенційної заборгованості й напрямів поліпшення фінансового стану; оцінка фінансових можливостей дебіторів; запобігання банкрутству й формування інвестиційної привабливості дебіторів; формування й реалізація схем взаєморозрахунків; накопичення доходів від проведення розрахунково-боргових операцій¹⁶.

Створення розрахункового центру на сьогодні є актуальним. Це підтверджується наведеними в табл. 1 даними про зростання впродовж останніх років частки дебіторської заборгованості в загальній вартості оборотних активів підприємств, зокрема, якщо за 2007 р. ця частка становила 58,75 %, у 2008-му — 61,43, у 2009-му — 64,31, то за 9 міс. 2010 р. — 64,90 %.

¹⁶ Іващенко Ю. Механізм залучення комерційних банків до інвестування економіки в умовах фінансової кризи // Вісник Національного банку України. — 2010. — № 1 (167). — С. 54—56.

Таблиця 1. Аналіз фінансового стану економіки країни

Показник	Фінансовий результат, млн грн, станом на			
	01.01.2008	01.01.2009	01.01.2010	01.10.2010
Оборотні активи, усього	1 178 129,50	1 665 319,50	1 893 929,30	1 378 202,20
Дебіторська заборгованість	692 205,20	1 023 035,20	1 217 895,80	8 944 431,10
Фінансові результати від звичайної діяльності підприємств до оподаткування за попередній рік,	135 897,90	8 954,20	-42 414,70	38 567,00
у т. ч.: прибуток підприємств	182 994,40	193 669,10	144 059,20	113 173,60
збиток підприємств	-47 096,50	-184 714,90	-186 473,90	-74 606,60
сукупний державний і гарантований борг України	138 594,68	194 002,97	297 800,93	380 927,61

Джерело: розраховано за даними Державної служби статистики України (<http://www.ukrstat.gov.ua>) та Національного банку України (<http://www.bank.gov.ua>).

Домінування дебіторської заборгованості в структурі загальної вартості оборотного капіталу свідчить про його нераціональне використання. Так, протягом останніх років знижувалися фінансові результати від звичайної діяльності підприємств до оподаткування: із 135,9 млрд грн у 2007 р. до 8,95 млрд у 2008-му, до -42,4 млрд у 2009-му та 38,6 млрд грн за 9 міс. 2010 р. Ця негативна динаміка сприяла зменшенню податкових надходжень до бюджету, які на 242,3 млрд грн покривалися за рахунок дефіциту бюджету, що поповнювався накопиченням сукупного державного і гарантованого боргу України.

На тлі цього спостерігалася закономірна пов'язаність дебіторської й кредиторської заборгованості. Так, згідно з наведеними в табл. 2 даними, при прирості дебіторської заборгованості за 2007—2010 рр. 190,08 %, приріст кредиторської заборгованості становив 185,83 %. Основними епіцентрами приросту дебіторсько-кредиторської заборгованості були промисловість — 207,8 млрд грн, торгівля — 213,8 млрд та операції з нерухомим майном — 101,6 млрд грн.

Тенденція ж до зростання дебіторської заборгованості мала місце у сфері торгівлі, зокрема, з 264,8 млрд грн у 2007 р. до 478,6 млрд у 2010-му. Це пояснюється тим, що в галузі виробництва оборотний капітал не змінює свого обсягу, але він частково вилучається з обороту й переходить у формі дебіторської заборгованості до сфери обігу та споживання.

Збільшення сум дебіторської заборгованості сповільнює оборот обігових коштів на стадії розрахунків. Період перебування оборотного капіталу у сфері обігу й споживання зростає, що, своєю чергою, сповільнює його кругообіг у сфері виробництва й впливає на його ефективність.

Безумовно, кругообіг обігових коштів у сфері виробництва зумовлений також внутрішніми та зовнішніми чинниками цієї сфери. До внутрішніх належать вимушеність реалізації товарів і послуг із відстрочкою платежу, незастосування сучасних інструментів розрахунків, фінансовий стан підприємств, кредитна політика

Таблиця 2. Структура поточної дебіторсько-кредиторської заборгованості за видами економічної діяльності

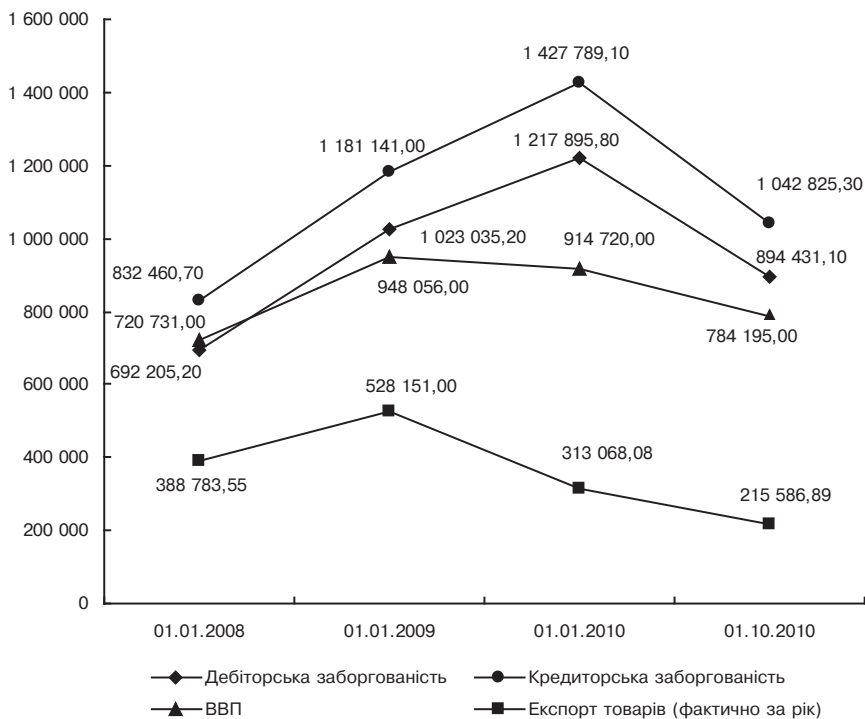
Вид економічної діяльності	Заборгованість, млн грн, станом на							
	01.01.2008		01.01.2009		01.01.2010		01.10.2010	
	дебіторська	кредиторська	дебіторська	кредиторська	дебіторська	кредиторська	дебіторська	кредиторська
Сільське господарство	17 645,00	20 019,00	30 387,20	32 669,00	38 298,50	40 234,80	38 420,30	40 376,80
Промисловість	206 156,30	224 356,30	300 071,00	318 140,60	358 970,20	402 855,40	413 994,20	446 057,30
Будівництво	35 053,60	45 623,10	54 274,80	66 987,90	55 156,50	66 613,80	54 715,90	46 453,90
Торгівля	264 822,10	331 971,90	397 081,00	493 451,80	445 194,80	545 038,70	478 606,80	579 476,50
Діяльність транспорту та зв'язку	25 501,30	40 418,80	31 076,20	54 707,10	41 978,70	56 008,20	44 845,10	56 604,10
Фінансова діяльність	45 274,60	34 333,30	61 146,60	45 371,70	76 817,60	63 964,10	80 927,80	66 141,80
Операції з нерухомим майном	91 054,50	126 880,60	140 223,00	156 703,90	192 145,30	235 507,20	192 648,90	237 675,00
Інше	6 035,70	8 098,50	7 844,40	12 081,40	8 918,70	16 765,10	10 307,00	17 896,10

Джерело: розраховано за даними Державної служби статистики України (<http://www.ukrstat.gov.ua>) без урахування результатів діяльності малих підприємств, банків і бюджетних установ. За видом економічної діяльності "Сільське господарство, мисливство, лісове господарство" інформацію наведено без урахування рослинництва, тваринництва та змішаного сільського господарства, показники яких відстежуються лише в річній звітності.

підприємств, інкасаційна політика підприємств, низький рівень активності, зацікавленості, а також кваліфікації керівників з управління підприємством; до зовнішніх — загальний стан економіки у країні, інфляційні процеси, коливання курсу валют, висока вартість кредитних ресурсів, ринкова кон'юнктура, нормативно-правове поле держави тощо.

Реалізовувати продукцію з відстрочкою платежів і вилучати з обороту власний оборотний капітал — вимога ринкової конкуренції. Та якщо ця частина поточної дебіторської заборгованості цілком закономірна, оскільки зумовлюється конкуренцією, то інша, а саме прострочена й безнадійна дебіторська заборгованість, є результатом порушення платіжної дисципліни.

Зокрема, на тлі приросту дебіторської заборгованості вітчизняних підприємств упродовж 2007—2010 рр. на 90,08 % кредиторська заборгованість виросла на 85,83 %, тобто на кожну гривню кредиторської заборгованості припадало від 0,83 до 0,87 грн дебіторської заборгованості (рис.). Це свідчить про те, що 95,3 % коштів, які підприємства залучали у формі кредиторської заборгованості, податкового боргу чи кредиту, використовувалися у сфері обігу, котра не забезпечує

Джерело: розраховано за даними Державної служби статистики України (<http://www.ukrstat.gov.ua>) та Національного банку України (<http://www.bank.gov.ua>) без урахування результатів діяльності малих підприємств, банків і бюджетних установ.

Рис. Динаміка змін індикативних показників ефективності економіки України, млн грн

додаткового збільшення обсягів оборотного капіталу у сфері виробництва. До того ж погашення кредиторської заборгованості лише підвищує рівень виконання поточних зобов'язань, а прострочення періоду її погашення понад термін позовної давності, хоч і підвищує інший операційний дохід, але руйнує довіру до підприємства, а отже, і господарські зв'язки. При цьому списання не погашеної в установленій термін дебіторської заборгованості регулюється законодавством, що призводить до збільшення витрат підприємства.

Зростання обсягів дебіторської заборгованості обумовлено подвійним вилученням оборотного капіталу підприємства: з одного боку, у формі відстрочки платежів покупцям, з другого — у формі сплати податкових зобов'язань, що виникають під час реалізації продукції. Це призводить, як видно з рисунка, до зменшення внутрішнього валового продукту та експорту товарів, які є індикаторами стану економіки.

Підсумовуючи викладене, доходимо таких висновків. Наведенню платіжної дисципліни в державі сприятиме створення розрахунково-боргового центру України і впровадження технології, яка надасть можливість погашати дебіторську заборгованість у разі відсутності на поточних рахунках дебіторів грошових коштів та їхньої спроби ухилитися від сплати й заробити на погашенні свого боргу, а саме технології проведення взаєморозрахунку із застосуванням цінних паперів і спрямування виручених коштів на формування високотехнологічної економіки країни.